

ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΙΚΗΓΟΡΙΑ – ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ. ΥΠΕΡΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΛΙΓΜΟΙ

Αμαλία Φραγκίσκου

Έναν αιώνα μετράει η γυναικεία παρουσία στο δικηγορικό επάγγελμα, ένα επάγγελμα απαιτητικό, σε απόλυτη συνάφεια με τον συχνά αποδιδόμενο επιθετικό χαρακτηρισμό του «μαχόμενου». Από τότε που «το λάλον δεσποινίδιον» κλήθηκε «να επανέλθῃ, ως τάχιστα, εκεί όπου φύσει ανήκει» έχουν συμβεί τεράστιες αλλαγές τόσο στην εξέλιξη της επαγγελματικής δραστηριοποίησης των γυναικών, όσο και σε αυτές καθαυτές τις ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος, το οποίο επηρεάστηκε από τις πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, σε ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο.

Το δικηγορικό επάγγελμα, ως κατ' εξοχήν ελευθέριο επάγγελμα,¹ φέρει ορισμένα χαρακτηριστικά ιδιαίτερου κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος που διαμορφώνουν το πλαίσιο ανάλυσης του εμπειρικού υλικού μας. Όπως τονίζει η Λαμπίρη-Δημάκη, η ερευνητική προσέγγιση των ελευθερίων επαγγελματιών συναρτάται με καίριους κοινωνιολογικούς προβληματισμούς μέσα στο πλαίσιο της ιστορικής ιδιαιτερότητας κάθε χώρας. Τα ελευθέρια επαγγέλματα, μεταξύ άλλων κοινών χαρακτηριστικών, περιβάλλονται με προνόμια και γι αυτό η δημόσια εικόνα τους αποτελεί πρότυπο προς μίμηση, κατέχουν καίρια θέση στην ταξική δομή –συγκεκριμένα στην μεσαία και ανώτερη τάξη– και προσφέρονται ως δίαυλος κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής

1. Το δικηγορικό επάγγελμα φέρει χαρακτηριστικά και ελευθέριου, αλλά και «κλειστού» επιστημονικού επαγγέλματος, με την έννοια ότι η επίκληση της παρέμβασης της πολιτείας από την επαγγελματική ομάδα έχει αμφίθυμο χαρακτήρα, επειδή αποτελεί ταυτόχρονα απειλή της αυτορρυθμιστικής δυναμικής της, αλλά και αναγκαία προϋπόθεση της θεσμικής κατοχύρωσης της (Ρεθυμινιώτακη, 2005). Άλλως, όπως υποστηρίζεται, το υπεράριθμο των δικηγόρων δεν στοιχειοθετεί την έννοια του κλειστού επαγγέλματος.

αναπαραγωγής. Η μακροχρόνια εξειδίκευση και άσκηση που προϋποθέτουν συνεπάγεται κοινωνικές και οικονομικές ανταμοιβές, εξουσία και συμμετοχή στην διαμόρφωση των ελίτ.² Εκτός των κοινών χαρακτηριστικών με τα λοιπά ελευθέρια επαγγέλματα, στη χώρα μας, στην οποία παρατηρείται υπερπροσφορά νομικών υπηρεσιών, το δικηγορικό επάγγελμα παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες.

Οι νομικές σπουδές κυριαρχούν εμφανώς στην νεοελληνική κοινωνία η οποία από τον 19^ο ήδη αιώνα παρουσιάζει υπερπληθώρα δικηγόρων με εντυπωσιακά μεγαλύτερη ποσοστιαία αντιπροσώπευση από άλλες χώρες της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα,³ όπως κατέδειξε ο Τσουκαλός σε έρευνες για την Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ού} αιώνα. Από τις απαρχές του ελληνικού κράτους εντοπίζεται παράδοση «νομικοκρατίας» η οποία αλληλοσχετίζεται με το υπερδιογκωμένο κράτος.⁴ Η νομική υπερτροφία εξακολούθησε, αυξήθηκε δε η συμμετοχή των γυναικών στις νομικές σπουδές. Στο χρονικό διάστημα 1963- 1985, για παράδειγμα, η συμμετοχή των γυναικών στα νομικά τμήματα αυξήθηκε εντυπωσιακά, δηλαδή διπλασιάστηκε,⁵ καθώς και η στόχευση για επαγγελματική ανέλιξη.⁶

Στον διαρκώς αναπτυσσόμενο δικηγορικό κλάδο, από τη δεκαετία του 1950 και μετά συμμετέχουν όλο και πιο ενεργά οι γυναίκες, οι οποίες διεκδίκησαν και την άρση όλων των ανισοτήτων που αφορούσαν στην άσκηση των καθηκόντων τους.⁷ Η αύξηση συνεχίστη-

2. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 4-7. Όπως διαπιστώνει ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, παρά το ότι οι νομικοί αποτελούσαν πάντα το σημαντικότερο τμήμα της ελίτ που περιστοιχίζει την εξουσία, οι δικηγόροι, από τα μέσα ήδη του 19^{ου} αιώνα, αντιμετώπιζαν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους ποικίλα προβλήματα, τα σημαντικότερα από τα οποία παρέμειναν διαχρονικά, όπως για παράδειγμα μεταξύ άλλων, ο μεγάλος αριθμός τους, η άνιση κατανομή της πελατείας, η έλλειψη καταλλήλων δικαστικών αιθουσών, η απαξιωτική συμπεριφορά ορισμένων δικαστών, η καθυστέρηση της εκδίκασης των υποθέσεων και της έκδοσης των αποφάσεων.

3. Βλ. σχετικά: Τσουκαλός, 1981, σελ. 153 και Τσουκαλός, 1977, σελ. 439-440 στο Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 11-27.

4. Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 16-17.

5. Συγκεκριμένα, το 1965-1966 το 36% ήταν γυναίκες και το 64% άνδρες, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 καταγράφεται ίση συμμετοχή (Λαμπίρη-Δημάκη, 2004, σελ. 452).

6. Σημειωτέον ότι, το 1964 μόνο το 27% των φοιτητριών ενδιαφέρονταν για μεταπτυχιακές σπουδές έναντι 58% των ανδρών, ενώ το 1984 τα δύο φύλα εξομοιώνονται.

7. Ενημερωτικά αναφέρουμε ότι το 1955 η Αγνή Ρουσοπούλου υπήρξε η πρώτη

κε και σταδιακά ο αριθμός των γυναικών ξεπέρασε κατά πολύ τον αριθμό των ανδρών.⁸ Πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε ότι, παρά την αριθμητική υπεροχή των γυναικών δικηγόρων,⁹ δεν υπάρχει η δυνατότητα ακριβούς αντιστοίχισης εγγεγραμμένων και ασκούντων το επάγγελμα και άρα πλήρους απεικόνισης της γυναικείας συμμετοχής στην άσκηση του επαγγέλματος στην χώρα μας. Η γενική εικόνα, σύμφωνα με εμπειρική έρευνα, είναι ότι το φύλο και τα χρόνια άσκησης δικηγορίας είναι καθοριστικοί παράγοντες τόσο της μορφής άσκησης του επαγγέλματος, όσο και της διαφοροποίησης των εκτιμήσεων και προτιμήσεων επαγγελματικής εξέλιξης.¹⁰

Φαίνεται, ωστόσο, ότι η διεκδίκηση άρσης των ανισοτήτων και η αριθμητική υπεροχή των γυναικών δεν συνεπάγονται την επιτυχή έκβαση και την γυναικεία «πραγμάτωση» στο δικηγορικό σώμα. Μάλιστα, στη βιβλιογραφία εκφράζεται συναφής θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με την απλουστευτικότητα της αριθμητικής σύνδεσης με την ουσιαστική¹¹ γυναικεία επικράτηση («feminization») στο νο-

γυναίκα σύμβουλος που μετείχε σε Διοικητικό Συμβούλιο του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών (ΔΣΑ). Βλ. Τρίχα, Καραμανωλάκης και Χριστοφιδάκη, 2011.

8. Αναφέρουμε την αύξηση του ποσοστού φοίτησης σε Νομικές σχολές των γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης που καταγράφηκε κατά τη δεκαετία του '90 και την τάση ενίσχυσης της καθαρά νομικής γνώσης κατά την επιστημονική εκπαίδευση των φοιτητών των Νομικών σχολών, φαινόμενο που χαρακτηρίστηκε ως νομική υπερεκπαίδευση Βλ. αναλυτικά, Σωτηρόπουλος, 1994.

9. Μόνο στον ΔΣΑ, που είναι ο πρώτος και ο μεγαλύτερος Δικηγορικός Σύλλογος της χώρας, σε σύνολο 21.766 εγγεγραμμένων δικηγόρων (το 2015), 9.263 είναι άντρες και 12.503 γυναίκες, δηλαδή σχεδόν 2 στους 3 δικηγόρους είναι γυναίκες (Πηγή: Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών). Ο συνολικός αριθμός των εγγεγραμμένων δικηγόρων στους 63 Δικηγορικούς Συλλόγους της χώρας το 2014 ανέρχεται σε 41.992 (<http://www.eklogesds.gr/>). Για τη γενικότερη εικόνα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βλ. πίνακα του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Δικηγορικών Συλλόγων (CCBE) (<http://www.ccbe.eu/>).

10. Για παράδειγμα, εμπειρική έρευνα που διεξήχθη το έτος 2001, σε δείγμα τετρακοσίων (400) δικηγόρων των Αθηνών, κατέδειξε ότι οι γυναίκες είναι σαφώς λιγότερο ικανοποιημένες, με ποσοστό 32%, έναντι του 44,9% των ανδρών. Θα προτιμούσαν δε την παγία αντιμισθία σε ποσοστό 29,1% και τη συμμετοχή σε δικηγορική εταιρία, σε ποσοστό 18,4%, ενώ μόλις το 16,5% επιθυμεί την παραδοσιακή μορφή της άσκησης της δικηγορίας. Αντίθετα, οι άνδρες, επιθυμούν το ελεύθερο επάγγελμα σε ποσοστό 20,9% και την παγία αντιμισθία σε ποσοστό 19,9%, ενώ πολύ λιγότερο την συμμετοχή σε δικηγορική εταιρία, σε ποσοστό 13,3% (Ρεθυμινιώτακη, 2005).

11. Υπό το πρίσμα των όσων παρατίθενται, η ανάλυση του εμπειρικού μας υλικού δείχνει μηδαμινή την ουσιαστική γυναικεία επίδραση στο δικηγορικό επάγγελμα στη χώρα μας και γεννάει ερωτήματα για μελλοντικές ερευνητικές προσεγγίσεις.

μικό επάγγελμα. Ποιά κριτήρια μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε ουσιαστική «φεμινιστική» συμμετοχή και αλλαγή στο επάγγελμα; Η προσέγγιση που αποδέχεται «γυναικεία» ή «ανδρικά» χαρακτηριστικά θεωρεί ότι γυναικεία επίδραση υπάρχει όταν χαρακτηριστικά, όπως η ενσυναίσθηση, η εγγύτητα, η μέριμνα και η συλλογικότητα, αναγνωρίζονται, εκτιμώνται και εκφράζονται κατά την άσκηση των νομικών καθηκόντων και λειτουργιών. Η άλλη οπτική, που δεν προσεγγίζει στερεοτυπικά τις ποιότητες των φύλων, αναγνωρίζει την συμμετοχή ως ουσιαστική όταν μπορεί να διαπιστωθεί γυναικεία επίδραση στο επάγγελμα, επίδραση που περιλαμβάνει αλλαγές τόσο στην άσκησή του (π.χ. προσαρμογές των συνθηκών εργασίας στην οικογένεια), όσο και στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο (θέσπιση ουσιαστικών κανόνων που κυμαίνονται από τις επαγγελματικές διακρίσεις έως και σε κανόνες οικογενειακού και ποινικού δικαίου). Με αυτή την έννοια η γυναικεία συμμετοχή («φεμινιστική») αφορά την προσέγγιση ανάλυσης του νόμου από την οπτική των γυναικών και την προώθηση νομικών αλλαγών που βελτιώνουν γενικότερα τις υλικές και πολιτιστικές συνθήκες τους.¹² Το γεγονός αυτό αφορά γενικότερα τον εργασιακό βίο¹³ και των δυο φύλων και, κατά συνέπεια, τον οικογενειακό βίο αντίστοιχα. Γιατί μπορεί να φαίνεται ότι κάποια ζητήματα είναι γυναικεία ζητήματα, όμως δεν αφορούν μόνο τις γυναίκες. «Οι άντρες αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα, αν και για άλλους λόγους. Τα εργασιακά περιβάλλοντα που είναι απρόθυμα να φιλοξενήσουν εργαζόμενες μητέρες έχουν ακόμα περισσότερες αντιστάσεις για τους πατέρες. Αποθαρρύνοντας τους άντρες δικηγόρους από την ίση συμμετοχή στις οικιακές υποχρεώσεις ενισχύονται οι έμφυλες ανισότητες».¹⁴

Πρέπει επιπλέον να λάβουμε υπόψη μας για το αναλυτικό μας πλαίσιο και ρυθμίσεις¹⁵ που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια με την

12. Menkel-Meadow 1986, pp. 897-918.

13. Επίσης, στο πλαίσιο της ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων, λαμβάνουμε υπόψη και τις καταγεγραμμένες ανισότητες γενικά ως προς το φύλο στο διεθνές περιβάλλον. Σε παγκόσμια κλίμακα βάσει των στατιστικών στοιχείων του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας αποδεικνύεται η συνέχιση των ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων στον τομέα της εργασίας, βλ. International Labour Office, 2016. Σχετικά με την απασχόληση στην σημερινή ελληνική πραγματικότητα βλ. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2016.

14. Rhode, 2002, σελ. 2217.

15. Ενδεικτικά, ν. 3919/2011 σχετικά με την άρση των υφιστάμενων γεωγραφικών περιορισμών, ν. 4093/2012 σχετικά με την μερική κατάργηση προνομίων των

επίκληση του «ανοίγματος» του επαγγέλματος και των εργασιακών «μνημονιακών»¹⁶ μεταρρυθμίσεων. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές επέδρασαν σημαντικά στην ήδη διαφαινόμενη από την δεκαετία του 1980 τάση συγκεντρωτισμού και γραφειοκρατικοποίησης του δικηγορικού επαγγέλματος, διαμορφώνοντας την σημερινή μορφή του πλαισίου άσκησής του με την ανάπτυξη των δικηγορικών εταιριών, την εμφάνιση δικηγόρων οιονεί στελεχών επιχειρήσεων ή/και εντελώς υπαλληλοποιημένων και υπαμειβόμενων. Έτσι, το δικηγορικό επάγγελμα παρουσιάζει κατηγοριοποιήσεις που διαφοροποιούν τελείως το περίβλημά του από το περιεχόμενο άσκησής του, πλαίσιο το οποίο πρέπει να σκιαγραφήσουμε για την κατανόηση των εμπειρικών δεδομένων. Για παράδειγμα, ένας δικηγόρος αστικών κέντρων μπορεί να εργάζεται σε ελεύθερη δικηγορία, να την συνδυάζει με παγία αντιμισθία ή να εργάζεται αποκλειστικά σε έμμισθη σχέση με παγία αντιμισθία ή κατ' αποκοπήν. Σημαντική διαφοροποίηση αποτελεί, επίσης, το εάν αντικείμενο είναι η ένδικη διαφορά ή η συμβουλευτική υποστήριξη του πελάτη.

Από την πληθώρα των προαναφερθεισών περιπτώσεων, οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν και παρουσιάζονται στο κείμενο αυτό αφορούν γυναίκες, μπότερες ανηλίκων που ασκούν αποκλειστικά ελεύθερη δικηγορία.

1. Η έρευνα

Στο πλαίσιο της διερεύνησης της ισορροπίας εργασίας και ζωής των αυτοαπασχολούμενων γυναικών δικηγόρων επιχειρήθηκε η ουδέτερη διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής τους ζωής ώστε να αναδειχθεί πώς βιώνεται ή βιώθηκε η σχέση αυτή. Πραγματοποιήθηκαν δέκα ημι-δομημένες συνεντεύξεις με γυναίκες με οικογένεια, οι οποίες προσεγγίστηκαν αρχικά με στοχευμένη επιλογή και, στη συνέχεια, με την τεχνική της χιονοστιβάδας. Οι αφηγήσεις των

δικηγόρων (υποχρεωτική δικαστική παράσταση ή υποχρεωτική παράσταση στην σύναψη συμβολαίων). Σχετικά με τον βαθμό απελευθέρωσης του επαγγέλματος και των επιπτώσεων αυτής της απελευθέρωσης, βλ. Κώτσι, Αθανασίου, κ.ά., 2015.

16. Για την θεσμική αντίσταση και τις νομικές προσφυγές του ΔΣΑ, βλ. Καλογριδάκης, 2012, σελ. 52-57.

γυναικών δικηγόρων απομαγνητοφωνήθηκαν και οι πολλαπλές ανώ-
νυμες πλέον αναγνώσεις τους προσέφεραν πλούσιο υλικό για ανάλυ-
ση και προβληματισμό. Ας σημειωθεί ότι οι συνεντεύξεις διεξήχθη-
σαν ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η πολύμηνη απεργία των δικηγόρων
και υπήρχε ενεργητική αντίσταση για τις «μνημονιακές» αλλαγές, με
αιχμή του δόρατος το προωθούμενο από την κυβέρνηση ασφαλιστικό
νομοσχέδιο. Υπήρξε άμεση ανταπόκριση στο αίτημα της συνέντευξης,
προθυμία και κατάθεση σκέψεων, πληροφοριών και βιωμάτων με
συγκροτημένο και μεστό λόγο. Οι περιπτώσεις γυναικών δικηγόρων
που ερωτήθηκαν κάλυπταν το ηλικιακό φάσμα από 30 έως 53 ετών,
ήταν μπότερες ανηλίκων παιδιών, ενός, δύο, αλλά και τριών παιδιών,
τα οποία επίσης ηλικιακά κυμαίνονταν από την ηλικία των τρισήμισι
μηνών έως 17 ετών. Ένα επιπλέον στοιχείο σημαντικό για την πλήρη
κατανόηση των εμπειρικών δεδομένων είναι ότι οι αφηγήτριες ζουν
και εργάζονται στην Αθήνα.

Μέσα από την ανάκληση της τροχιάς ζωής τους διερευνήθηκαν,
μεταξύ άλλων, οι επιλογές επαγγέλματος και μορφής επαγγελματι-
κής δραστηριότητας, ο οικογενειακός προγραμματισμός, καθώς και
οι στρατηγικές επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής που έχουν
αναπτυχθεί όχι μόνο στη σημερινή συγκυρία, αλλά και διαχρονικά.
Υπήρξε καταγραφή προβλημάτων ισορροπίας ζωής και εργασίας, αλλά
και των τρόπων επίλυσής τους. Τέλος, διερευνήθηκε η επίδραση της
οικονομικής κρίσης και οι αλλαγές που έχουν προκύψει και στις δύο
πτυχές της ζωής τους.

2. Ευρήματα

Παρά την εικασία ότι το προϋπάρχον νομικό περιβάλλον θα είναι κυ-
ρίαρχο οι περιπτώσεις που εξετάστηκαν καλύπτουν ένα ευρύτατο φά-
σμα κοινωνικής προέλευσης και ταξικής διαστρωμάτωσης καθώς οι
γυναίκες δικηγόροι που συμμετείχαν στην έρευνα προέρχονται τόσο
από αγροτικές οικογένειες, όσο και από οικογένειες κατά παράδοση
δικηγόρων. Ως προς την επιλογή του επαγγέλματος, όπως οι ίδιες
ανέφεραν –πλην μιας περίπτωσης ρητής παρέμβασης και καθοδήγη-
σης– δεν τους ασκήθηκε κάποια ιδιαίτερη πίεση από το οικογενειακό
τους περιβάλλον, εκτός από τις περιπτώσεις που και οι ίδιες αναγνω-

ρίζουν ως συνειδητό ή ασυνείδητο «μονόδρομο» την προϋπάρχουσα ύπαρξη ευοίωνων επαγγελματικών συνθηκών, δηλαδή μιας ήδη «στρωμένης δουλειάς».

Η μαχόμενη δικηγορία υπήρξε συνειδητή επιλογή, αν και οι νεώτερες γυναίκες δικηγόροι ανέφεραν ότι κατέβαλαν προσπάθειες για αναζήτηση εξαρτημένης εργασίας που, όμως, δεν καρποφόρησαν. Η μητρότητα υπήρξε, επίσης, συνειδητή απόφαση. Ανιχνεύονται κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως η επιθυμία κοινωνικής ανόδου ή διατήρησης του ήδη υπάρχοντος οικογενειακού «status», η ευρύτητα των νομικών σπουδών και των δυνατοτήτων που προσφέρουν, καθώς, επίσης, και η αντίληψη για το επάγγελμα ως δημόσιο λειτουργήμα που επιτρέπει την κοινωνική προσφορά και τη συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι.¹⁷ Κοινό χαρακτηριστικό και των δέκα περιπτώσεων υπήρξε η έντονη προσωπικότητα και η δυνατότητα πολυεπίπεδης ανάλυσης κατά την κατάθεση των σκέψεων, των πληροφοριών και των βιωμάτων τους.

2.1. Αγώνας και υπέρβαση

Το ελεύθεριο επάγγελμα γενικά και η δικηγορία ειδικότερα θεωρούνται ασυμβίβαστα με την μητρότητα επειδή δεν μπορούν να διευθετηθούν με χρονικούς περιορισμούς και απαιτούν και τα δύο πλήρη αφοσίωση. Επιπλέον δεν υπάρχει καμία θεσμοθετημένη παροχή για γυναίκες δικηγόρους παρά τις επανειλημμένες διεκδικήσεις προς τον Δικηγορικό Σύλλογο. Δεν προβλέπεται ως λόγος αναβολής κάτι σχετικό με το παιδί, όπως αρρώστια ή παρουσία του γονέα στο σχολείο. Δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη για τις περιόδους που το σχολείο είναι κλειστό, οι δε δημόσιες εκπαιδευτικές δομές λειτουργούν πρωί, εντός του υπαλληλικού ωραρίου.¹⁸ Η δυσκολία άσκησης του δικηγορικού

17. Η εκπεφρασμένη αυτή θέση δείχνει την εσωτερίκευση του θεσμικού ρόλου του δικηγόρου ως άμισθου δημόσιου λειτουργού (ν.δ. 3026/54).

18. Η δυσαρμονία κοινωνικών ωραρίων είναι γενικά, ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα (Μουρίκη, 2008-β, σελ. 24). Επίσης παρά την συγκρότηση ενός ενισχυμένου θεσμικού πλαισίου για την ισότητα των φύλων στην μεταπολιτευτική Ελλάδα (βλ. σχετικά Θανοπούλου, Κυλάκου, κ.ά., 1997) και τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις διαπιστώνονται κενά και σημαντικές ελλείψεις (βλ. Ετήσιες εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη) που αποτελούν φραγμούς για την συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών (βλ. Μαγγανάρα, 2011).

επαγγέλματος και εκπλήρωσης των γονεϊκών υποχρεώσεων απέναντι στα παιδιά όλων των ηλικιών εντείνεται από την ζωή στην Αθήνα, «μια πόλη εχθρική για τα παιδιά και εξοντωτική για τον δικηγόρο».¹⁹ Πρόκειται για δύο κόσμους παντελώς ασύμβατους στις σημερινές συνθήκες της χώρας γενικά και της Αθήνας ειδικότερα. Είναι για «σούπερ- ήρωες». Χρειάζεται επινόηση, ευελιξία και καταπόνηση. «Τρελός συνδυασμός». Απαιτείται προσωπική οριοθέτηση, ισορροπία και διπλωματία. Και οπωσδήποτε «εκτός από τη μάχη με τον εαυτό σου, μεγάλη υποστήριξη».

Έτσι, λοιπόν, επιστρατεύεται κάθε είδους προσφερόμενη βοήθεια και υποστηρικτικό δίκτυο.²⁰ Σημαντική στήριξη παρέχουν η γονεϊκή οικογένεια (παππούδες-γιαγιάδες), η συζυγική ανάληψη του πατρικού ρόλου ή έστω η κατανόηση, καθώς και η οικονομική άνεση που εξασφαλίζει την παροχή διάφορων υπηρεσιών, τόσο σχετικά με το σπίτι και το παιδί, όσο και με το γραφείο. Οι παράγοντες αυτοί ιδανικά θα πρέπει να συντρέχουν ταυτόχρονα και συχνά συντρέχουν.²¹ Γενικά, η όλη κατάσταση βιώνεται πιο ισορροπημένα όταν εμπλέκονται και οι δύο γονείς ή ο πατέρας στην ανατροφή του παιδιού, γεγονός που συμβαίνει συχνά. Επίσης υπάρχουν σύζυγοι που αναλαμβάνουν εκείνοι την οικονομική στήριξη, πολλές φορές με προσωπική θυσία των φιλοδοξιών ή εξάντληση των αντοχών τους.

Αποτελεί αξιοσημείωτο εύρημα, που εντοπίζεται στις νεότερες ηλικίες των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, το πόσο πρόθυμα κάποιοι σύζυγοι και πατέρες προτιμούν να αναλάβουν την φροντίδα του παι-

19. Όπως συνεχίζει η ίδια ερωτώμενη, «ήτανε λοιπόν αυτό το κακό. Ότι δεν μπόρεσα να κάνω όσα ήθελα στη δουλειά μου. Επειδή απαιτεί πολύ χρόνο, πολλή ενέργεια, αφοσίωση, και κυρίως, όχι ωράριο, επειδή η δικηγορία το πρωί είναι τρεχάτε ποδαράκια μου, έχει μια τρεχάλα από το ένα σημείο στο άλλο, η πόλη μας είναι δύσκολη. Ούτε καν τα δικαστήρια δεν είναι μαζί όλα, απαιτούν πολύ μεγάλο τρέξιμο το πρωί, οπότε το απόγευμα θέλει να κάτσεις να συγκεντρώσεις τη δουλειά που έκανες το πρωί και να οργανώσεις τι θα κάνεις την επόμενη μέρα. Αυτό, λοιπόν, για μια μητέρα, είναι πολύ δύσκολο να το κάνει στους χρόνους που πρέπει».

20. Σημειώνουμε, επίσης, ότι στη χώρα μας η ύπαρξη των άτυπων δικτύων υποστήριξης συνδέεται με την εντυπωσιακή έλλειψη ζήτησης για πολιτικές φιλικές προς την οικογένεια και αποτελεί έναν από τους ανασταλτικούς παράγοντες για την παρατηρούμενη έλλειψη μιας συγκροτημένης πολιτικής συμφιλίωσης (Μουρίκη, 2008-β, σελ. 47).

21. Για παράδειγμα, μία περίπτωση μητέρας τριών, μάλιστα, παιδιών, που είπε ότι έχει βιώσει τη σχέση σχετικά ισορροπημένα, είχε τη στήριξη τεσσάρων γονέων, βοηθό στο σπίτι και στη φύλαξη των παιδιών και σύζυγο δικηγόρο που την υποστήριζε και στην εργασία της και στη φροντίδα των παιδιών.

διού ή και του σπιτιού από την πάλη στην «εργασιακή ζούγκλα». Ευκρινής είναι η αντίληψη ότι «οι ανάγκες είναι και των δυο γονιών» και συχνά σταθμίζεται τίνος η εργασία αποφέρει περισσότερα χρήματα. Γενικά τόσο από την προσωπική εμπειρία των αφηγητριών, όσο και από την ευρύτερη εμπειρία του επαγγελματικού τους κύκλου, σκιαγραφείται μεγάλη ποικιλία οικογενειακών μοντέλων και επιλογών που ενισχύουν την άποψη ότι κυρίαρχο ρόλο στην συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής διαδραματίζουν οι προσωπικές αντιλήψεις.²²

Παρόλη την βοήθεια από τα μετόπισθεν - συχνά απεριόριστη από τους γονείς και επιπλέον από παρεχόμενες αμειβόμενες υπηρεσίες - η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εξακολουθεί να βιώνεται ως υπέρβαση «αν θέλεις να είσαι επαρκής κι όχι απλά να λέγεσαι δικηγόρος κι αν θέλεις να είσαι παρούσα στη ζωή των παιδιών σου». Η διάκριση αυτή μεταξύ της ουσιαστικής επαγγελματικής ή μητρικής ιδιότητας είναι σημαντική και αναδεικνύει το ζήτημα της αφοσίωσης και ουσιαστικής ανάληψης ενός ρόλου. «Το θέμα που τίθεται τελικά δεν είναι αν έχεις παιδιά ή αν έχεις γραφείο. Το θέμα είναι πού αφοσιώνεσαι και ποιό είναι το τίμημα». Η σκληρή πραγματικότητα επιβάλλει επιλογές και σοβαρές αποφάσεις για τις προτεραιότητες.

«Εγώ έβαλα τη δουλειά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τη μητρότητα... Νίκησε, στη δική μου περίπτωση, η μητρότητα. Γυναίκα είχα πάντα. Αλλά έχεις γυναίκα το πρωί. Γυρνούσα από την δουλειά στις τέσσερις... Έλα όμως που η δουλειά σου σε θέλει και μετά. Μπορούσα να πληρώνω και για περισσότερο, αλλά αν έχεις μια γυναίκα από το πρωί μέχρι τα μεσάνυχτα, τότε δεν υπάρχει μητρότητα... Επαγγελματικά όμως δεν έκανα αυτά που είχα σκοπό να κάνω, που ήθελα να κάνω... Βλέπω άλλες γυναίκες, που είναι πιο πετυχημένες στη δουλειά τους, υποθέτω ότι δεν έγινε αυτό δίχως κόστος. Ή βλέπω άλλες γυναίκες οι οποίες δεν έχουν οικογένεια και έχουν πάει τρελά καλά».

Ένα επιπλέον μέτωπο που έχουν κάποιες περιπτώσεις να αντιμετωπίσουν στον επαγγελματικό χώρο είναι οι σεξιστικές διακρίσεις, οι οποίες, όπως ειπώθηκε, ελαχιστοποιούνται εάν «τονίσεις» την μητρό-

22. Βλ., σχετικά, Kalliath and Brough, 2008, pp. 323-327.

τητα, καθώς και οι εχθρικές προς την μητρότητα συμπεριφορές που, όπως αναφέρουν οι περισσότερες, εκπορεύονται ιδίως από άλλες γυναίκες.

«Όταν ανακοίνωσα στην εργοδότηριά μου, που ήταν μητέρα δύο παιδιών η ίδια και συνδικαλίστρια, μου απάντησε: ‘Τι συμφορά με βρήκε! Γιατί, τί θα κάνω τώρα εγώ που εσύ είσαι έγκυος’; Στενοχωρήθηκα πάρα πολύ, πληγώθηκα πάρα πολύ. Σοκαρίστηκα».

Η μητρότητα πρέπει να κρύβεται γιατί μειώνει την επαγγελματική εικόνα.

«Όσες φορές έχει αρρωστήσει το παιδί κι έχω κάτσει σπίτι, έχω πει ότι έχω αρρωστήσει εγώ. Αυτό το δέχονται οι πελάτες, αλλά δεν τους έχω πει ότι έχει αρρωστήσει το παιδί μου. Και με άλλες μαμάδες συμβαίνει. Αν το πει ο άντρας όμως είναι μάγκας και μπράβο του.... Αισθάνομαι ότι αυτό ισχύει χίλια τα εκατό. Ο άντρας που θα πει στον πελάτη του ότι ‘εγώ θα κάτσω σήμερα σπίτι γιατί είναι άρρωστο το παιδί μου’ είναι οικογενειάρχης υπεύθυνος, τρυφερός, είναι μοντέρνος... μάγκας και μπράβο του. Η γυναίκα που θα πει αυτό είναι νοικοκυρούλα, ‘να κάτσει σπίτι να πλύνει πιάτα’...».

2.2. Ο «κόσμος των τύψεων», αλλά και «η σύγκρουση που τρέφει»

Η μητρότητα οδηγεί αυτόματα στον «κόσμο των τύψεων».

«Από εκεί και πέρα δεν αισθάνεσαι ότι είσαι εντάξει ούτε με τα παιδιά σου, ούτε με τη δουλειά σου, ούτε με τον σύντροφό σου, ούτε με τον εαυτό σου. Σε όλα αισθάνεσαι ότι υστερείς. Τσαπατσουλίες. Και στη δουλειά κάνεις ευκολίες ... Σου μιλάνε τα παιδιά και ακούς με το μισό αυτί και με το άλλο μισό κοιτάς αν ήρθε η απάντηση στο e-mail. Μισά πράγματα... όλα μισά... Ένα δράμα. Πρέπει να συνδυάσεις τα ασυνδύαστα, πρέπει να είσαι σούπερ ήρωας για να διαχειριστείς όλο αυτό».

Αυτή η τόσο καθαρά εκπεφρασμένη σύγκρουση φαίνεται, επίσης, ότι «τρέφει», είναι πρόκληση για την επιβεβαίωση του τεράστιου

πλαισίου δυνατοτήτων των γυναικών δικηγόρων. Τρελαίνει, αλλά και γοητεύει! Οι περισσότερες αντλούν ικανοποίηση από το γεγονός ότι καταφέρνουν να διαχειριστούν τις καθημερινές αντιξοότητες, επίτευγμα που αποδίδουν σε «γυναικείες» ιδιότητες, όπως το να κάνεις πολλά πράγματα μαζί, «*multi task εργαλείο*», κατά την έκφραση μιας ερωτώμενης, στην γυναικεία ευφυΐα, στην προσαρμοστικότητα, στην ανοχή στους κόπους και στους πόνους, στην ανοχή της σύγκρουσης.

Η συγκρουσιακή, όπως χαρακτηρίστηκε, σχέση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, έχει να επιδείξει και θετικές πλευρές της δραστήριας εργαζόμενης μητέρας, όπως το πρότυπο ισότητας που προσφέρεται ως βίωμα στα παιδιά, η επιδίωξη της αυτοπραγμάτωσης μέσω της εργασίας και η αναγκαιότητα ανάληψης ευθυνών από τα παιδιά, γεγονός που πιθανά συντελεί στην αυτονομία τους.

«Θέλω το παιδί μου να αντιληφθεί ότι η μαμά δουλεύει, με ενδιαφέρει πάρα πολύ σαν πρότυπο... με ενδιαφέρει σαν πρότυπο ότι η μαμά δουλεύει.... να αντιληφθεί ότι η μαμά και συνεισφέρει και εργάζεται. Άρα υπάρχει ισότητα, άρα ισορροπία στο σπίτι, άρα και ο μπαμπάς θα βοηθάει στις δουλειές, άρα και το παιδί θα βοηθήσει στις δουλειές μελλοντικά, αλλά και να ξέρει ότι η μαμά δεν τελειώνει σαν άνθρωπος εδώ, ως μαμά».

Επιπλέον, η εμπειρία της μητρότητας αποτιμάται και σε νεοαποκτηθείσες ικανότητες:

«Επειδή εγκιβώτιζα όλα αυτά τα χρόνια, τώρα σε τρεις ώρες κάνω δουλειά 7-8 ωρών. ... Το μυαλό μου έμαθε να λειτουργεί αλλιώς... γιατί βρήκα καινούργια πράγματα που δεν τα είχα ψάξει. Δηλαδή, χωρίς όλη αυτή την ιστορία θα ήμουν ένα αυτοαναφορικό άτομο, ενώ τώρα είμαι ένας άνθρωπος με δυνάμεις που δεν τις φανταζόμουν ... Από τη στιγμή που έχεις γίνει ο σούπερ ήρωας εμπνέεις πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους πελάτες, γιατί πολλοί πελάτες ψάχνουν μαμά, μπαμπά, ...και από τη στιγμή που έχεις κάνει παιδί κι έχεις αρχίσει και ξεπερνάς τον εαυτό σου, μπαίνεις στη φάση 'φροντίζω άλλον', δίνεις... είσαι δοτική. Το εισπράττουν κι οι πελάτες αυτό».

2.3. Η παγίδα

Ωστόσο ο απολογισμός είναι πικρός. Εκπτώσεις παντού, φθίνουσα πορεία, τεράστιο ψυχολογικό κόστος.

«Πληρώνεις με πολύ μεγάλο τίμημα το γεγονός ότι θέλεις να ζήσεις τη μπρόντη, στην Ελλάδα. ... Γέννησα με καισαρική. Δώδεκα ημέρες μετά είχα δικαστήριο, διαζύγιο που είχε αναβληθεί δύο φορές. Και πήγα με καισαρική, χωρίς να μπορώ να προχωρήσω, να βγάλω το διαζύγιο. Δεν υπάρχει καμιά κατανόηση. Κι ο πελάτης όταν του το είπα, μου είπε δεν με ενδιαφέρει, εγώ θέλω να χωρίσω... Κράτησα την επαφή με την δουλειά, δεν την έχασα καθόλου, με επιτυχία, αλλά με πολύ μεγάλο ψυχολογικό τίμημα, τεράστιο!».

Παρά τους ελιγμούς και τις καταπονήσεις που είναι ή ήταν διατεθειμένες να κάνουν οι γυναίκες που μίλησαν, οι απώλειες είναι δεδομένες και ποικίλλει το που εντοπίζονται: στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μπτέρας – παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική υγεία. Αναφέρθηκαν μάλιστα πολλές περιπτώσεις με αυτοάνοσα νοσήματα και με ψυχολογική κατάρρευση.²³

«Για να τα βγάλω πέρα, έφτασα στα όρια των δυνάμεών μου, με απίστευτα ξενύχτια, με απίστευτη καταπόνηση του οργανισμού, με ασθένειες που εμφανίστηκαν ... Όταν τα παιδιά ήταν μικρά μπορεί να ξενυχτούσα εντελώς... ο ύπνος τριών ωρών την ημέρα είναι συνηθισμένο για δικηγόρους μπτέρες. Αλλά αυτό δεν μπορεί να μην αφήσει προβλήματα στην υγεία».

Σε κάθε περίπτωση η δικηγορία είναι παντελώς ασύμβατη με τη μπρόντη. Μεγάλη η ματαίωση, συνεχής η εξουθένωση και πικρές διαπιστώσεις αδιεξόδου.

23. Πολλές έρευνες διαπιστώνουν διεθνώς προβλήματα υγείας των γυναικών δικηγόρων καταγράφοντας δυσανάλογα υψηλά ποσοστά άγχους, κατάχρησης ουσιών, αναπαραγωγικές δυσλειτουργίες, δυσκολίες ψυχικής υγείας, Rhode, 2002, σελ. 2208-2209).

«Εμείς είμαστε λίγο τα κορόιδα της ιστορίας, δηλαδή τα έχουμε όλα πάνω μας. Έχουμε τη δουλειά μας, στην οποία θέλουμε και μπορούμε να είμαστε πάρα πολύ καλές. Το ότι έχουμε ένα σύντροφο ο οποίος μας βοηθάει στο σπίτι, συμμετέχει και το θεωρεί υποχρέωσή του να μοιράζεται τις δουλειές δεν σημαίνει τίποτα όμως, ‘μαμά’ ακούγεται. Δηλαδή είχαμε όλο το πακέτο της επιμέλειας, της φροντίδας, της οργάνωσης του οίκου και έχουμε και το πακέτο της δουλειάς και, φυσικά δεν το λέω γιατί είμαι κατά, ή ότι πρέπει να μην έχουμε... ότι πρέπει να γυρίσουμε στο νοικοκυριό, σε καμία περίπτωση, απλώς είχαμε το 100% και τώρα έχουμε το 200%».

Πρόκειται για μια κατάσταση που βιώνεται συγκρουσιακά και περιγράφεται αντιφατικά. Η μόνη λύση για την διαφύλαξη της πολυδιάστατης γυναικείας υπόστασης και την εκπλήρωση των μητρικών καθηκόντων φαίνεται να είναι η εξοντωτική υπερδραστηριοποίησή τους, που από την μια μεριά προσφέρει την αυτοπραγμάτωση και από την άλλη την πικρή διαπίστωση της ανεπάρκειας σε κάποια ή σε όλες τις πτυχές της ζωής τους.

2.4. Δύσκολοι καιροί

Η παρατεταμένη ύφεση που αντιμετωπίζει η χώρα και αφορά σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής έχει επιδεινώσει κατά πολύ την ήδη δύσκολη σύζευξη ρόλων, εφόσον η μείωση εσόδων συνεπάγεται περικοπές της όποιας βοήθειας στο σπίτι ή στην δουλειά και δυσλειτουργίες των ελάχιστων, ήδη από πριν, υπάρχουσών κρατικών δομών. Οι στρατηγικές που αναπτύσσονται συναρτώνται με την ηλικία των γυναικών και το στάδιο της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας.

Στις νεότερες ηλικίες αναζητούνται διαφυγές –δύο νέες δικηγόροι από τις ερωτώμενες αλλάζουν ήδη επάγγελμα, αν και αγαπούν την δικηγορία– διαπιστώνοντας ότι δεν υπάρχει καμία προοπτική άσκησης του ελεύθερου επαγγέλματος:

«Μπορεί να φαίνεσαι ή να λες ότι είσαι δικηγόρος – συνεργάτης ενός γραφείου, στην πραγματικότητα όμως είσαι υπάλληλος ...Στο δικηγορικό γραφείο που δούλευα υπάλληλος ήμουν, υπαμβόλη και υπεραπασχολούμενη ... Επί της ουσίας δεν έκανα πολύ διαφορετική δουλειά από ό,τι κάνει το παιδί με τους καφέδες».

Οι προσδοκίες για τον επαγγελματικό βίο είναι για τις νέες δικηγόρους οριακά ανύπαρκτες. Η διάψευση για την «πολυλειτουργικότητα» του πτυχίου γίνεται άμεσα και το κριτήριο για την μελλοντική πορεία είναι η επιβίωση με όρους «να μην υποφέρω τις τόσες πολλές ώρες που δουλεύουμε σήμερα». Σε κάποιες περιπτώσεις η δεινή επαγγελματική προοπτική οδηγεί σε ριζική απόφαση «να κλείσει το κεφάλαιο εργασία» και να ανοίξει ο δρόμος για ένα δεύτερο παιδί. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις βιώνεται σύγκρουση της επιθυμίας για ένα ακόμη παιδί και της αντικειμενικής αδυναμίας να υλοποιηθεί:

«Ήθελα να κάνω πολλά παιδιά, ... θα μείνω με το ένα... Αν κάτι από τα συνταγματικά μου δικαιώματα έχει αρχίσει να εμποδίζεται, είναι νομίζω η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Υπάρχει αυτή η σύγκρουση μέσα μου... Τεράστια, κάθε μέρα. ... Είμαι σε μόνιμη σύγκρουση. Ενώ θα έπρεπε να είναι η χαρά, το αυτονόητο... Όταν λέω στους συναδέλφους ότι θα ήθελα και δεύτερο παιδί, μου λένε 'γιατί να κάνεις δεύτερο';».

Οι μεγαλύτερες σε ηλικία δικηγόροι που κράτησαν, με μεγάλο τίμημα, σε ένα μέτριο επίπεδο την δουλειά τους σκοπεύοντας να αναπληρώσουν όταν τα παιδιά μεγαλώσουν, βλέπουν τώρα ότι οι εξωτερικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν:

«Τώρα δεν υπάρχει αντικείμενο. Δεν υπάρχει δουλειά. Έχει περιοριστεί η δουλειά. Δηλαδή τώρα που μεγάλωσαν κι εγώ μπορώ να διαθέσω περισσότερο χρόνο, η δουλειά είναι μειωμένη κατά το ένα τρίτο. Στο ένα τρίτο έχει μείνει».

Σε κάποιες περιπτώσεις η επαγγελματική δυσπραγία οδήγησε σε απόκτηση εμπειριών πολυτίμων, όπως το «να τρώμε μαζί το μεσημέρι», που αντισταθμίζουν προσωρινά την επαγγελματική ζημία, γιατί γενικά το γραφείο, είτε έχει δουλειά, είτε όχι, είναι ένας ζωντανός οργανισμός. «Αν το αφήσεις σε αφήνει».

Ζοφερή περιγράφεται η κατάσταση στα δικηγορικά γραφεία: πελάτες μαινόμενοι που πρέπει να κατευναστούν, επιθετικοί που σε απορρίπτουν, άνθρωποι σε κατάρρευση που πρέπει να στηριχθούν ψυχολογικά. Η πολύμηνη αποχή έχει δημιουργήσει άγχος και ανα-

σφάλεια. Η Παιδεία και η Υγεία είναι σε κατάρρευση και το σύστημα απονομής της Δικαιοσύνης εντελώς αποδιοργανωμένο, με τους δικαστικούς λειτουργούς να κρίνονται για έλλειψη ευαισθησίας και αίσθησης «φυσικού» δικαίου. Σε τομείς που πλήττονται άμεσα (πχ. απολύσεις, εργατικά) και χρειάζεται μια δεκαετία για να τελεσιδικήσει η απόφαση, υπάρχει πλέον αρνησιδικία, γεγονός που βλάπτει το δικηγορικό επάγγελμα και την εμπιστοσύνη του πολίτη στον θεσμό. Επίσης, λόγω της κρίσης, παρατηρείται το φαινόμενο της αντιποίησης του δικηγορικού επαγγέλματος από ανθρώπους που παρίστανται ως νομικοί παραστάτες χωρίς να είναι δικηγόροι, από εισπρακτικές εταιρίες και άλλα γραφεία.

Αυτή η κατάσταση διάλυσης, ζόφου και παρακμής επιφορτίζει με έναν επιπλέον ρόλο τις μητέρες δικηγόρους. Νιώθουν ότι πρέπει να προστατέψουν τα παιδιά τους, να αλλάζουν πρόσωπο γυρνώντας σπίτι, να δίνουν καθημερινά μάχη με τον εαυτό τους για να δείχνουν αισιόδοξες ώστε να μην αφήσουν τα παιδιά, ιδίως στην εφηβική ηλικία, να καταρρακωθούν από αυτό που συμβαίνει γύρω τους, *«να μην ακρωτηριαστούν»*, να μπορούν να σκέφτονται το μέλλον τους.

2.5. Οι προοπτικές

Οι προοπτικές του επαγγέλματος είναι δυσοίωνες γενικά και οι γυναίκες δικηγόροι πλήττονται περισσότερο. Όπως ανέφεραν, θα προσπαθήσουν να αποτρέψουν τα παιδιά τους από την επιλογή αυτού του επαγγέλματος. Παρατηρούν διαρκή έκπτωση όχι μόνο του δικηγορικού επαγγέλματος, αλλά και του επιπέδου των δικαστικών λειτουργών, καθώς και γενικότερα του συστήματος απονομής της Δικαιοσύνης. Όπως διαπιστώνουν το δικηγορικό επάγγελμα πλήττεται από υπαλληλοποίηση, απάνθρωπες συνθήκες εργασίας, πενιχρές αμοιβές, υποχρεωτική συσπείρωση σε σχήματα συνεργασίας πραγματικής ή σκηνοθετημένης,²⁴ πρόωρη συνταξιοδότηση και αναζήτηση άλλων

24. «Και ούτως ή άλλως τα σχήματα είναι κάτι. Τώρα, αν θα είναι εταιρεία, συγκατοίκηση, συστέγαση ή οτιδήποτε άλλο. Κι εγώ με πιάνω πολλές φορές σε πελάτες που θέλω να δώσω την εντύπωση γραφείου πιο μεγάλου να τους λέω ότι για τα ποινικά συνεργάζομαι με συνάδελφο, που όντως συνεργάζομαι, να παρουσιάζω αυτή τη σύνδεση πιο στενή απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα... Ένα πιο μεγάλο σχήμα, δηλαδή, με περισσότερο κύρος... Η δικηγορία είναι το φαίνεσθαι»

επαγγελματικών λύσεων. Η τελευταία αυτή τάση έρχεται σε αντίθεση με συναφή ευρήματα προηγούμενης έρευνας η οποία έχει καταγράψει το 2001 υψηλό ποσοστό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από την μορφή της δικηγορίας, την οποία ασκούν, αλλά και με τους λόγους για τους οποίους οι ερωτώμενες επέλεξαν το δικηγορικό επάγγελμα.²⁵ Για κάποιες περιπτώσεις η υπαλληλοποίηση που διαφαίνεται στον ορίζοντα της δικηγορίας αντιμετωπίζεται σαν μια άχαρη συνθήκη εργασίας που μπορεί ίσως να διευκολύνει την μπρόττητα λόγω της ύπαρξης ωραρίου απασχόλησης. Για κάποιες άλλες, όμως, περιπτώσεις από τις ερωτώμενες η έλλειψη μέτρων από την πολιτεία τις εξαναγκάζει σε εγκατάλειψη της εργασίας τους, με την φρούδα ελπίδα επιστροφής σε αυτήν στο μέλλον.

Παρά τις απαισιόδοξες προβλέψεις τους εκθέτουν προτάσεις για την βελτίωση των συνθηκών άσκησης του επαγγέλματος και προστασίας της μπρόττητας και του γονεϊκού ρόλου γενικότερα. Οι προτάσεις τους, όμως, απαιτούν οικονομική στήριξη και θέσπιση μέτρων ευαισθητοποίησης της κοινωνίας και εδραίωσης της αντίληψης προστασίας της μπρόττητας και του γονεϊκού ρόλου γενικότερα.

Ειδικότερα θεωρούν ότι ο Δικηγορικός Σύλλογος πρέπει να αναλάβει ουσιαστική δράση για να αντιμετωπίσει σοβαρά τα προβλήματα των γυναικών δικηγόρων. Επίσης, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τα συνδικαλιστικά όργανα των καθηγητών πρέπει να *«κατανοήσουν σε ποια κοινωνία δουλεύουν και ποιων γονιών τα παιδιά εκπαιδεύουν, μορφώνουν, κάνουν ανθρώπους»* και οι Σύλλογοι γονέων πρέπει να έχουν μια ουσιαστικότερη θέση και δράση. Όμως το ρυθμιστικό πλαίσιο είναι εκείνο που θα συντελέσει στην εμπέδωση και την εδραίωση μιας σωστότερης αντίληψης για τον γονέα ελεύθερου επαγγελματία και μακροπρόθεσμα στην ωρίμανση της κοινωνίας.

25. Πέρα από το υψηλό ποσοστό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από την μορφή της δικηγορίας, την οποία ασκούν, στην ίδια έρευνα του 2001 καταγράφηκε, επίσης, ότι οι υπόλοιποι δικηγόροι θα προτιμούσαν να εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες και ακόμα περισσότερο να διατηρούν σταθερή πελατεία, αμειβόμενοι με παγία αντιμισθία. Λιγότερη επιθυμητή είναι η ένταξη στην ομαδική άσκηση δικηγορίας, με την μορφή δικηγορικών εταιριών. Απολύτως δε ανεπιθύμητη είναι η εξάρτηση από «εργοδότες» δικηγόρους (Ρεθυμνιωτάκη, 2005, σελ. 258-316).

Συμπεράσματα

Τα θέματα της ισορροπίας μεταξύ εργασίας και ζωής εκτός εργασίας, όπως και του καταμερισμού εργασίας βάσει φύλου μπορούν να ανιχνευθούν από τον 19ο αιώνα. Σημειώνοντας την κουλτούρα «πολλών ωρών» εργασίας στα νομικά επαγγέλματα, η Leila Robinson, η οποία υπήρξε η πρώτη γυναίκα που έγινε δεκτή ως μέλος στον Δικηγορικό Σύλλογο της Μασσαχουσέτης το 1882, έθεσε ήδη από τότε το ερώτημα εάν «είναι εφικτό για μια γυναίκα να εκπληρώσει με επιτυχία τα καθήκοντα της συζύγου, της μητέρας και της δικηγόρου ταυτόχρονα».²⁶ Η απουσία οποιασδήποτε ευελιξίας στις υπάρχουσες δομές σχετίζεται με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες σε διεθνές και εθνικό επίπεδο.

Το ελεύθερο επάγγελμα γενικά και η δικηγορία ειδικότερα, όπως κατέδειξε η έρευνά μας, θεωρείται από τις γυναίκες δικηγόρους ασυμβίβαστο με την μητρότητα, επειδή, μεταξύ άλλων παραγόντων, η άσκσή του δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός των χρονικών περιορισμών των θεσμοθετημένων ωραρίων. Οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν ανέδειξαν πολλές πτυχές της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, σκιαγραφώντας έναν «κόσμο τύψεων», μια «σύγκρουση που τρέφει» προσφέροντας ικανοποίηση, αλλά και μία συνεχή υπέρβαση των πνευματικών, ψυχικών και σωματικών ορίων.

Σημαντική στήριξη παρέχει στις γυναίκες δικηγόρους η πατρική τους οικογένεια, η ανάληψη του πατρικού ρόλου από το σύζυγο και η κατανόηση εκ μέρους του. Παρά τους ελιγμούς που είναι ή ήταν διατεθειμένες να κάνουν και τις παρεπόμενες καταπονήσεις, οι απώλειες είναι δεδομένες. Το μόνο που ποικίλλει είναι πού αυτές εντοπίζονται: στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μητέρας-παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική τους υγεία.

Η κατάσταση βιώνεται συγκρουσιακά και απαιτεί εξοντωτική υπερδραστηριοποίηση για την διαφύλαξη της πολυδιάστατης γυναικείας υπόστασης και της ποθούμενης αυτοπραγμάτωσης τόσο στην επαγγελματική, όσο και στην οικογενειακή ζωή. Η κρίση που αντιμετωπίζει η χώρα και αφορά σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής έχει επιδεινώσει και τις συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος του δικηγόρου.

26. Bacik and Drew, 2006, σελ. 138.

Οι προοπτικές εξέλιξης του επαγγέλματος διαγράφονται δυσσώωνες, ιδιαίτερα για τις γυναίκες δικηγόρους που εκ των πραγμάτων καλούνται να συνεχίσουν να εξισορροπούν την εργασία και την οικογένεια σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες.

Βιβλιογραφία

- BaciK, I. and Drew, E. (2006). Struggling with juggling: Gender and work-life balance in the legal professions. *Women's Studies International Forum*, 29 (2), March–April, pp. 136-146.
- Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών. <http://www.dsanet.gr/1024x768.htm>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015). *Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 428* (82.4), Ισότητα των φύλων, Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2016). Επιτροπή Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας Φύλων, *Assessment of the European Globalization Adjustment Fund from a gender equality perspective*, Policy department for Citizens Rights and constitutional Affairs, study for FEMM Committee, PE 571.358
- Θανοπούλου, Μ., Κυλάκου, Κ., Κωτσοβέλου, Β. και Παπαρούνη, Ρ. (1997). *Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών*. Αναγνώριση πεδίου. ΚΓΜΕ/ΔΙΟΤΙΜΑ.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2016). *Ετήσια Έκθεση: Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Αθήνα, Μάρτιος.
- International Labour Office (2016). *Women at work trends 2016*. Geneva.
- Kalliath, T. and Brough, P. (2008). Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct. *Journal of Management and Organisation*, 14 (3), pp. 323-327.
- Καλογριδάκης, Ι. (επιμ.) (2012). *Ελληνική δικηγορία: Μνημονιακοί μύθοι και καθημερινές πραγματικότητες*. Αθήνα: Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών.
- Κώτσι, Α., Αθανασίου, Ε., κ.ά. (2015). *Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελματιών και αναμενόμενες επιπτώσεις*, Εκθέσεις 71. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (2004). *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σάκουλας.
- Μαγγανάρα, Ι. (επιμ.) (2011). *Διακρίσεις κατά των γυναικών στην εργασία και πολιτικές της ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμησή τους, Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας*. Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας.

- Menkel-Meadow, C. (1986). *The comparative sociology of women lawyers: the “feminization” of the legal profession*. University of California Press, Osgoode Hall, *Law Journal* 24 (4), pp. 897-918. Στο <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/ohlj/vol24/iss4/6>
- Μουρίκη, Α. (2008). Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογένειας και επαγγελματικής ζωής. Σειρά Μελέτες-Έρευνες ΕΚΚΕ. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Ρεθυμνιωτάκη, Ε. (2005). Οι δικηγόροι των Αθηνών: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση. Στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004, Αναλύσεις πολιτικής και κοινωνικής έρευνας* (σελ. 258-316). Αθήνα: Σαββάλας.
- Rhode, L. D. (2002). Balanced lives for lawyers. *Fordham Law Review*, 70 (6). Στο <http://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol70/iss6/16>
- Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Δικηγορικών Συλλόγων (CCBE). <http://www.ccbe.eu/>
- Συνήγορος του Πολίτη (2014, 2013). Ετήσια Ειδική Έκθεση Συνηγόρου Πολίτη «Φύλο και εργασιακές σχέσεις», <http://www.synigoros.gr/resources/docs/ee2014-13-fylo--2.pdf>, <http://www.synigoros.gr/resources/docs/11-filo--2.pdf>
- Σωτηρόπουλος, Δ. (1994). Διαχρονικές τάσεις στην σπουδή των νομικών και το φαινόμενο της νομικής υπερεκπαίδευσης. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.) *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα* (σελ. 57-78). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Τράντας, Γ. (1994). Το περιεχόμενο της νομικής εκπαίδευσης: διαχρονικές τάσεις. Στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.) *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα* (σελ. 92-102). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Τρίχα, Λ. (2003). *Δικηγορείν εν Αθήναις... Μια διαδρομή στον 19ο αιώνα*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Τρίχα, Λ., Καραμανωλάκης, Β. και Χριστοφιδάκη Ε. (επιμ.) (2011). *Ένας αιώνας Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών*. Αθήνα: Ψηφιακό Αρχείο Δ.Σ.Α.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

